

O'QUVCHILARDA NUTQIY-ME'YORIY AXLOQNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Fayziyeva X.

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so'zlar: nutq odobi, muloqot, nutq xulq-atvori, kommunikativ faoliyat, o'qitish, o'rganish.

Ключевые слова: речевой этикет, общение, речевое поведение, коммуникативная деятельность, преподавание, обучение.

Key words: speech etiquette, communication, speech behavior, communicative activity, teaching, learning.

Резюме:

O'quvchilarga nutq odob-axloq qoidalarini o'rgatish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqolada o'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloq qoidalariga o'rgatishning maqsadi, tamoyillari va usullari haqida batafsil yoritilgan. Nutq odobi va xulq-atvori muloqotga kirishni ta'minlash, o'quvchining axloqiy tamoyillarini shakllantirish imkonini beradi.

Резюме:

Обучение студентов этикету сегодня является исследовательской работой. В трёх статьях описаны цель, возможности и методы обучения студентов правилам речево-нормативной этики. Этикет и манеры обеспечивают доступ к общению, вызывают нравственные события ученика.

Summary:

Teaching etiquette to students is research work today. Three articles describe the purpose, possibilities, and methods of teaching students the rules of speech-normative ethics. Etiquette and manners provide access to communication, bring about the moral events of the student.

Kirish. O'quvchilarga nutq odob-axloq qoidalarini o'rgatish muhim ahamiyatga ega, chunki u nafaqat og'zaki birliklar tizimi, balki yaxshi muloqotning formulasi bo'lib, u xayrixoh munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi. Bu o'quvchilarning nutqiy xatti-harakatlarini ijtimoiy talablarga muvofiq tartibga soluvchi qoidalar majmuyi bo'lib, u munosabatlarning tashqi ko'rinishi hisoblanadi, xususan: jamoat joylarida o'zini tutish, diqqatni jalb qilish usuli, salomlashish va xayrlashish, kechirim so'rash, minnatdorchilik, tabriklashning og'zaki shakllari, tilak, hamdardlik, taklif, iltimos, rozilik va iltifot kabilarni misol keltirish mumkin. Nutq odob-axloqi vaziyatga, suhbatdoshning yoshi

va ijtimoiy mavqeiga, muloqot mavzusi, joyi, vaqti, motivi va maqsadiga bog'liq. Ko'rinib turibdiki, monoetnik muhitda yaratilgan til shaxsi katta etnik-madaniy tajribaga ega bo'lib, unga muloqot holatining o'ziga xos tasvirini mustaqil ravishda qurish va etnik-madaniy xususiyatlarning ustunligi bilan bog'liq holda ona tilida fikrni kontseptual tarzda ifodalash imkonini beradi. O'quvchilarning kommunikativ qobiliyatini shakllantirish shaxs va umuman jamiyat a'zosi sifatida kognitiv faoliyat jarayonini, ushbu faoliyat natijalarini til va madaniyatda aks ettirish jarayonini, olingan og'zaki ma'lumotlardan foydalanish jarayonini aks ettiradi.

Nutq xatti-harakati haqida. Nutq odobi deganda nutq xatti-harakatlarining ishlab chiqilgan qoidalari, muloqotning nutq formulalari tizimi tushuniladi. O'quvchilarning nutqiy-me'yoriy axloqi odamlarning ijtimoiy va psixologik rollariga ko'ra muloqotda nutq xatti-harakatlarining ijtimoiy va madaniy o'ziga xos qoidalarini, rasmiy va norasmiy muloqot holatlaridagi shaxsiy munosabatlarni aks ettiradi. O'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloq qoidalariga o'rgatishning maqsadi - o'quvchiga ularni standart muloqot darajasida qo'llash imkonini beradigan nutq ko'nikmalarini shakllantirishdir. O'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloqni o'rgatishning zamonaviy metodologiyasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi: kommunikativ yo'nalish prinsipi, tipik kommunikativ vaziyatni modellashtirish prinsipi, kommunikativ faoliyat prinsipi, intensiv amaliyot prinsipi, nutq qobiliyatlarini bosqichma-bosqich o'tkazish prinsipi.

Kommunikativ yondashuv ta'lim mazmunining tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlarni to'liq va maqbul tizimlashtirishni nazarda tutadi: umumiy faoliyat tizimi; nutq faoliyati tizimi; nutqiy aloqa tizimi; nutq mexanizmlari tizimi (nutqning o'zaro ta'siri va boshqalar); matn nutq mahsuloti tizimi sifatida; nutq ta'limi tizimi (dialog, monolog, dialogda monolog, nutqning turli xil turlari va xabarlar va boshqalar); shaxsning nutqiy xulq-atvori tizimi mavjud. O'quvchilarning nutqiy-me'yoriy axloqi muloqotning milliy-madaniy tarkibiy qismining namoyon bo'lishidir. Ko'rinib turibdiki, nutq odob-axloq qoidalari standart va stereotipikdir, ammo bu xatti-harakatning buzilishi odam uchun oldindan aytib bo'lmaydigan oqibatlarga olib kelishi mumkin, chunki N. I. Formanovskaya fikriga ko'ra, kommunikativ haqiqiylik odamlarning madaniy hamjamiyatiga nisbatan samimiylikdan yuqoriroq turadi. O'quvchilarning nutqiy-me'yoriy axloqi - bu nutqiy xulq-atvor qoidalari, odob-axloq qoidalariga muvofiq kerakli ohangda muloqotni ta'minlash uchun suhbatdoshlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish uchun jamiyat tomonidan qabul qilingan milliy o'ziga xos og'zaki birliklarning mikrotizimidir. O'quvchilarning nutqiy-me'yoriy axloq qoidalarini to'g'ri talqin qilish nafaqat so'zni bilish, balki ijtimoiy-madaniy

jihatlarni ham bilishni talab qiladi, og‘zaki odob orqali so‘zlovchining ijtimoiy-madaniy me‘yorlari va uning shakllari ochib beriladi.

Nutq me‘yorlarini buzish so‘zlovchini juda noqulay vaziyatga solib qo‘yadi. Qoidalarni buzish sababi beixtiyor bo‘lishi mumkin, chunki muloqot jarayonining ishtirokchilari turli madaniyatlarni ifodalashi mumkin va bu bir-birining madaniy me‘yorlarini bilmaslik natijasidir. Inson uchun muloqot - bu uning yashash muhitidir. Muloqot hamkorlikni tashkil etishga, rejalarni rejalashtirish va muhokama qilishga, ularni amalga oshirishga yordam beradi. Boshqa odamlar bilan muloqot qilish qobiliyati odamga yuksak sivilizatsiyaga erishishga, kosmosga chiqishga, okean tubiga tushishga, yer osti qatlamlariga kirishga imkon berdi. Muloqotsiz shaxsning shaxsiyatini shakllantirish, uning ta‘limi, aql-idrokini rivojlantirish mumkin emas. Vedenskaya ta‘kidlaganidek, so‘z yurakka eng nozik teginishdir; u nozik, xushbo‘y gulga va yaxshilikka ishonchni qaytaruvchi hayot suviga, o‘tkir pichoqqa, qizdirilgan temirga va tuproq bo‘laklariga aylanishi mumkin. Dono va mehribon so‘z - quvonch, bemani so‘z - g‘azab beradi. Shoshqaloqlik va beozorlik - muammo keltiradi, so‘z bilan o‘ldirish va tuzatish, yaralash va davolash, yoki ma‘naviyatni yuksaltirish, shubhalarni tarqatish yoki tushkunlikka tushirish, tabassum ulashish va ko‘z yoshlarni to‘kish mumkin. So‘zlovchilarning madaniy xabardorligi, muloqotni qo‘llab-quvvatlovchi omillar, til va madaniyat bir-biriga qanday mos kelishi, tilning inson ongi orqali dunyoni qanday aks ettirishi, individual va jamoaviy mentalitet, mafkura va madaniyat qanday aks etishi muhimligini ta‘kidlashimiz kerak.

Til nafaqat umumiy madaniyatning eng yaxshi ko‘rsatkichi, balki u insonning eng yaxshi tarbiyachisi hamdir. Nutqda fikrning to‘g‘ri ifodalanishi, boy til, so‘zlarning aniq tanlanishi inson tafakkurini va inson faoliyatining barcha sohalarida uning kasbiy mahoratini shakllantiradi. Tilda qo‘poliksiz aniqlik, to‘g‘rilik va ochiqlik ijtimoiy munosabatlar, oilaviy hayotning axloqiy ko‘rsatkichlari va hayotdagi muvaffaqiyat kalitidir. So‘zda qanday hissiy va ekspressiv baholash ifodalanganiga qarab, u nutqning turli uslublarida qo‘llaniladi. Emotsional va ekspressiv leksika so‘zlashuv va kundalik nutqda to‘liq namoyon bo‘ladi, bu gapning jonliligi va aniqligi bilan ajralib turadi. Biroq, nutqning ilmiy va rasmiy uslublarida hissiy jihatdan bo‘yalgan so‘zlar, qoida tariqasida, mos kelmaydi. Kundalik va maishiy muloqotda og‘zaki nutq uchun xos bo‘lgan, asosan, so‘zlashuv leksikasi qo‘llaniladi. Bu adabiy nutq me‘yorlarini buzmaydi; biroq so‘zlashuv uslubidagi so‘zlar nutqqa jo‘shqinlik va ifodalilik beruvchi katta semantik sig‘im va go‘zalligi bilan farqlanadi. O‘quvchilarda nutqiy-me‘yoriy axloq - bu aniq vaziyatni hisobga olgan holda,

maqsad va vazifalarga muvofiq qabul qiluvchiga eng yaxshi ta'sir ko'rsatadigan fazilatlar to'plami. Ular: aniqlik, ravshanlik, nutqning sofligi, boyligi va rang-barangligi, ifodaliligi, to'g'riligi bilan ifodalanadi.

Nutq odobi milliy o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir xalq nutqiy xulq-atvor qoidalari tizimini yaratadi. Har qanday aloqa harakati boshlanishi, asosiy qismi va yakuniy qismiga ega. Agar suhbatdosh nutq mavzusiga notanish bo'lsa, muloqot tanishishdan boshlanadi. Tanishlar, ba'zan va notanishlarning rasmiy va norasmiy uchrashuvlari salomlashish bilan boshlanadi. Umumiy salomlashishdan tashqari, uchrashuvdan zavqlanishni, hurmatni, muloqot qilish istagini ta'kidlaydigan salomlashishlar mavjud.

Muloqotni o'rgatishda quyidagi asosiy vazifalar hal etiladi: O'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloq qoidalarini o'rganishda ularlar quyidagilarga ega bo'lishlari kerak:

1. Muloqotning har bir tipik holati bo'yicha nutq odobining turli formulalarini va suhbatdoshning xususiyatlarini hisobga olgan holda muloqotning o'zaro bog'liq sharoitlarida ulardan foydalanish ko'nikmalarini;

2. Odobli formulalarni "kengaytirish"ning mavjud usullari;

3. Ularni xushmuomalalik bilan, mimika, harakat va boshqa noverbal vositalar bilan ta'kidlab aytish qobiliyati.

O'quvchilarning nutqiy-me'yoriy axloqini o'rgatishning zamonaviy usullarining asosini quyidagi aloqa toifalari tashkil etadi: vaziyat, rol, mavqe, jamoa va zamonaviy fanda nutq aloqasi modellari sifatida qaraladigan aloqa sohasi kabilardan iborat. O'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloq shakllantirishning zamonaviy metodikasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- kommunikativ yo'nalish prinsipi;
- tipik kommunikativ vaziyatni modellashtirish tamoyili;
- kommunikativ faoliyat tamoyili;
- intensiv amaliyot tamoyili;
- nutq qobiliyatlarining bosqichma-bosqichligi prinsipi.

O'qitishning sanab o'tilgan usullaridan eng muhimi tipik kommunikativ (nutq) vaziyatni modellashtirishdir. Kommunikativ vaziyat nutq odobini o'rgatish usuli sifatida quyidagi omillardan iborat: muloqot amalga oshiriladigan voqelik (vaziyat) holatlari (shu jumladan notanish odamlarning mavjudligi); muloqot qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlar (bu subektiv - suhbatdoshning shaxsi); nutq motivatsiyasi; aloqa aktining amalga oshirilishi nutqqa yangi vaziyat rag'batlarini yaratadi. Belgilangan omillarning har biri, nutq odobini o'rgatishning ko'rib chiqilgan usullari suhbatdoshlar nutqiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Oddiy kommunikativ vaziyat deganda, suhbatdoshlarning

tipik ijtimoiy va kommunikativ rollarida nutq xatti-harakatlari amalga oshiriladigan haqiqiy aloqaning xayoliy qurilishi yoki modeli tushuniladi. Nutq kontaktlari muloqotda ishtirok etuvchi shaxslarning soni, ular o'rtasidagi munosabatlarning xarakteri, bir muloqot harakati doirasida gapirish va tinglash rollarining o'zgarishi bilan farqlanadi. Muloqotning 3 turi mavjud: nutq odob-axloq qoidalarini o'rgatish metodologiyasining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydigan individual, guruh va ommaviy.

Tipik kommunikativ vaziyatni modellashtirish prinsipi o'quv, kommunikativ va didaktik ehtiyojlarga muvofiq qayta ishlanishi kerak. O'qitishga kiritilgan har qanday mavzu muayyan kommunikativ vaziyatlar to'plami sifatida ochib berilishi kerak. Kommunikativ faoliyat prinsipi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi: tinglovchining e'tiborini jalb qilish, xabarni qabul qilishga erishish, unga munosabat bildirish, muloqot holatini ko'rib chiqish, tinglangan gaplarni aniqlash kabildan iborat. Shuning uchun o'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloqni o'rgatish ma'lum bir kommunikativ muhitni o'zlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Intensiv amaliyot tamoyili takroriy nutq faoliyati natijasida erishiladigan avtomatlashtirilgan nutq qobiliyatini ishlab chiqishga qaratilgan. Nutq qobiliyatining bosqichma-bosqichligi tamoyili shuni belgilaydiki, til materialini va u bilan operatsiyalarni o'zlashtirish bosqichma-bosqich, faqat bitta vazifani o'rgatish, nutq qobiliyatining faqat bitta turini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Ko'rib chiqilgan tamoyil taqdimot, amaliyot va bajarish bosqichlariga (mashqlar - trening - muloqot) asoslanadi.

O'quvchilarda nutqiy-me'yoriy axloq qoidalarini o'rgatish uchun rolli o'yinlar mavzuga ijobiy munosabat uchun hissiy zamin yaratadi. Xushmuomalalik tamoyili asosan so'roq nutqi harakatlarida amalga oshiriladi. Kommunikativ niyatning ifodasi sifatida xushmuomalalik tamoyilini amalga oshirishning ishonchli usuli sifatida ko'pincha so'rov shakli qo'llaniladi. Nutqning o'ziga xos uslubi har bir xushmuomalalik darajasiga mos keladi.

Rasmiy xushmuomalalik darajasi muassasalarda, tashkilotlarda, xo'jalik jamiyatlarida, ta'lim, sog'liqni saqlash, xizmat ko'rsatish va hokozalarda norma hisoblanadi. Suhbatdoshlarning xatti-harakatlari, ishlari va niyatlarining ijtimoiy shartlilikligi ularning nutq xatti-harakatlari uslubida ifodalanadi. Rasmiy vaziyatda rasmiy xushmuomalalik darajasidan chetga chiqish suhbatdoshga nisbatan ochiq-oydin hurmatsizlik sifatida qabul qilinadi va suhbatdoshlarni mojaroga va hatto rasmiy munosabatlarning uzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, agar kerak bo'lsa va odob-axloq qoidalari bilan ta'minlangan bo'lsa, rasmiy xushmuomalalik darajasiga qat'iy rioya qilish kerak. Xushmuomalalikning neytral darajasida notanish odamlar, shuningdek, rasmiy

yoki tanish munosabatlarda bo‘lmagan tanish odamlar o‘rtasida muloyim muloqot amalga oshiriladi. Tanish bo‘lgan xushmuomalalik darajasi oilada, shuningdek, qarindoshlar va do‘stlar o‘rtasidagi muloqot uchun xarakterlidir. Oleg Tarnopolskiy nutq odobi o‘rniga kommunikativ odob-axloq qoidalaridan foydalanishni taklif qildi, ammo biz buni nutq xatti-harakatlarini ifodalash uchun eng yaxshi atama deb hisoblaymiz. Darsda o‘quvchilarning kognitiv faolligini faollashtirish kommunikativ va informatsion vazifalarni qo‘yish va ularni o‘zlari tomonidan hal qilish tufayli sodir bo‘ladi.

Xulosa o‘quvchilarda nutqiy-me‘yoriy axloqning tipik kommunikativ vaziyatlarni yaratish va bunday vaziyatlarni modellashtirish o‘quv nutqini rivojlantirishning muhim elementidir. Nutq odobi texnikasi va jarayonni interaktiv model doirasida tashkil etiladi. Nutq odobi va xulq-atvori muloqotga kirishni ta‘minlash, o‘quvchining axloqiy tamoyillarini shakllantirish imkonini beradi. Kommunikativ vaziyat tizim sifatida yangilik va xilma-xil ma‘lumotlarni taqdim etadi, bayonotni rag‘batlantiradi, ya‘ni keyingi jamoaviy muloqot uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu ko‘nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish ijtimoiy, vaziyat va kontekstli qoidalarni o‘zlashtirishni nazarda tutadi. Nutq odobi formulalarini o‘rgatish o‘quvchilarning og‘zaki, semantik va pragmatik bilimlarini rivojlantiradi, ularning jamiyatda ijtimoiy va kasbiy moslashuviga turtki beradi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” farmoni. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjati. – T.: 2017 yil, 6-son, 70-modda.
2. Turdiev N.SH., Asadov YU.M., Akbarova S.N., Temirov D.SH. Umumiy o‘rta ta‘lim tizimida o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalari. –T.: T.N.Qori Niyoziy nomidagi O‘zPFITI, 2015.- 8 b.
3. Yo‘ldoshev R.A., Mirjalolova L.R. Ona tili ta‘limida kompetensiyaviy yondashuv: Metodik qo‘llanma. – T.: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2019. – 9 b.
4. Bylinina, L. va Zadorozhny, S. (2011). Baholovchi sifatlar, masshtab tuzilishi va odobli bo‘lish usullari. Rasmiy semantik dalillar bo‘yicha seminar. 18-Amsterdam kollokviumi. veb-sayt: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/>
5. Csajbok-Twerefou (2010). Chet tillarni o‘qitishda til odobi va madaniyati. Ta‘lim tizimlarida amaliyot va nazariya, 5-jild 3 soni.
6. Tarnopolskiy O. Ingliz tilini chet tili sifatida o‘rganuvchi talabalarga kommunikativ xulq-atvor odob-axloq qoidalarini o‘rgatish. veb-sayt: <http://www.jstor.org/discover>
7. www.ziynet.uz